Теорія та історія держави і права

УДК 340.12

Новак Дмитро Євгенович
аспірант кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
Novak Dmytro
PhD Student of the Department of Theory and Philosophy of Law
Ivan Franko National University of Lviv
ORCID: 0000-0001-7646-4782

ЛЕГІТИМНІСТЬ У ПРАВОВОМУ ПОЗИТИВІЗМІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕЖІ
LEGITIMACY IN LEGAL POSITIVISM: CONCEPTUAL LIMITS

Анотація. *Вступ. Правовий позитивізм як провідна традиція юридичної думки XX століття побудований на тезі про розмежування права і моралі. На перший погляд, така позиція унеможливлює будь-яку розмову про легітимність у власне юридичному сенсі. Утім, уважний аналіз провідних позитивістських теорій свідчить про інше: позитивізм не відкидає легітимність, а редукує її до певного мінімального нормативного стандарту, що є концептуально необхідним, але нормативно недостатнім.*

Мета. Метою статті є дослідження того, яким чином провідні представники правового позитивізму (Г. Кельзен, Г. Л. А. Гарт і Дж. Раз) концептуалізують або імпліцитно передбачають поняття легітимності у своїх теоріях, а також аналіз того, чи вирішує м'який позитивізм як внутрішня критика позитивістської традиції виявлені обмеження.

Матеріали і методи. Дослідження ґрунтується на концептуально-аналітичному методі, методі критичного аналізу доктрини та порівняльному методі. Основними джерелами є праці Г. Кельзена, Г. Л. А.

Гарта і Дж. Раза, а також роботи В. Дж. Волюхова, М. Крамера, Р. Дворкіна, Дж. Колмана, С. Шапіро та А. Мармора.

Результати. Встановлено, що Кельзен редукує легітимність до формальної дійсності через конструкцію Grundnorm. Гарт редукує легітимність до соціального факту визнання через правило визнання. Раз через «сервісну концепцію» авторитету пов'язує легітимність із практичною цінністю права для адресатів. М'який позитивізм пом'якшує жорстке розмежування права і моралі, але не забезпечує повноцінного нормативно-ціннісного виміру легітимності. Обґрунтовано необхідність триаспектної моделі легітимності.

Перспективи. Виявлені обмеження відкривають простір для розробки триаспектної моделі легітимності, що поєднує формальний, нормативно-ціннісний і соціологічний виміри. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у зіставленні цієї моделі з дискурсивними теоріями (Габермас) та природно-правовими концепціями (Дворкін, Фінніс), а також у її застосуванні до аналізу правових явищ в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: *легітимність, правовий позитивізм, Grundnorm, правило визнання, авторитет права, м'який позитивізм, загальна теорія права, нормативна недостатність.*

Summary. *Introduction. Legal positivism, as the dominant tradition of twentieth-century jurisprudential thought, is grounded in the separation thesis, the claim that law and morality are conceptually distinct. At first glance, this position would appear to preclude any meaningful discussion of legitimacy in a strictly legal sense. A careful analysis of the leading positivist theories, however, suggests otherwise: positivism does not reject legitimacy but rather reduces it to a minimal normative standard that is conceptually necessary yet normatively insufficient.*

Purpose. This article examines how the principal representatives of legal positivism (H. Kelsen, H. L. A. Hart, and J. Raz) conceptualise, or implicitly presuppose, the notion of legitimacy within their respective theories, and analyses whether soft positivism, as an internal critique of the positivist tradition, succeeds in resolving the identified limitations.

Materials and Methods. The study employs the conceptual-analytical method, the method of critical doctrinal analysis, and the comparative method. The primary sources are the works of H. Kelsen, H. L. A. Hart, and J. Raz, alongside the scholarship of W. J. Waluchow, M. Kramer, R. Dworkin, J. Coleman, S. Shapiro, and A. Marmor.

Results. It is established that Kelsen reduces legitimacy to formal validity through the construction of the Grundnorm; Hart reduces it to a social fact of recognition through the rule of recognition; and Raz, by way of his "service conception" of authority, links legitimacy to the practical value of law for its addressees. Soft positivism mitigates the sharp separation between law and morality yet fails to provide a fully developed normative-axiological dimension of legitimacy. The necessity of a three-aspect model of legitimacy is substantiated.

Prospects. The identified limitations open space for the development of a three-aspect model of legitimacy integrating the formal, normative-axiological, and sociological dimensions. Further research is envisaged in the juxtaposition of this model with discursive theories (Habermas) and natural law conceptions (Dworkin, Finnis), as well as in its application to the analysis of legal phenomena under conditions of armed conflict.

Key words: *legitimacy, legal positivism, Grundnorm, rule of recognition, authority of law, soft positivism, general theory of law, normative insufficiency.*

Постановка проблеми. Правовий позитивізм як провідна традиція юридичної думки XX століття побудований на тезі про розмежування права і моралі: право є тим, що фактично встановлено відповідно до визнаних

соціальних джерел, незалежно від його моральної оцінки. На перший погляд, така позиція унеможливлює будь-яку розмову про легітимність у власне юридичному сенсі: якщо мораль і право є відокремленими, то питання про те, чи є правовий порядок виправданим, є питанням не юридичним, а філософсько-моральним. Позитивізм, здавалося б, залишає легітимність за межами своєї предметної сфери.

Утім, уважне читання ключових позитивістських текстів свідчить про інше. Кожна теорія, яка претендує на пояснення того, чому право є обов'язковим і чому йому слід підкорятися, неминуче зіштовхується з питанням легітимності, навіть якщо не називає його таким чином. Проблема полягає в тому, що позитивізм вирішує це питання шляхом редукції: зводячи легітимність до формальної дійсності (Кельзен), до соціального факту визнання (Гарт) або до практичної авторитетності (Раз). Кожна з цих редукцій є концептуально необхідною в межах відповідної теорії, але кожна водночас є нормативно недостатньою, оскільки залишає без відповіді питання про справедливість самого правового порядку. Саме ця недостатність є вихідним пунктом для розробки більш повної концепції легітимності у загальній теорії права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання легітимності у контексті правового позитивізму розробляється на перетині аналітичної філософії права і загальної теорії держави і права. Серед ключових робіт, що визначають стан дискусії, слід виокремити передусім класичні праці самих позитивістів: «Чисту теорію права» Г. Кельзена [1], «Концепцію права» Г. Л. А. Гарта [2] та «Авторитет права» Дж. Раза [3]. Кельзен обґрунтував нормативний позитивізм через конструкцію ієрархії норм та гіпотетичної Grundnorm, що забезпечує єдність правопорядку без апеляції до моральних підстав [1, с. 31-35]. Гарт здійснив соціологічний поворот у позитивізмі через концепцію правила визнання як соціальної практики [2, с.

100-110]. Раз запропонував «сервісну концепцію» авторитету, що пов'язує обов'язковість права з його практичною цінністю для адресатів [3, с. 23-27].

Постпозитивістська дискусія представлена роботами В. Дж. Волюхова [4] і М. Крамера [5], які розробили м'який позитивізм як внутрішню відповідь на критику з боку Дворкіна. Критичну альтернативу позитивізмові запропонував Р. Дворкін [6], який через теорію «права як цілісності» (law as integrity) пов'язав легітимність із моральним обґрунтуванням державного примусу. Відповідь позитивізму на дворкінівську критику аналізує Дж. Колман [7], показуючи, що практика права може бути концептуально відокремлена від її моральних підстав. А. Мармор [8] розмежував соціальні конвенції, що конституюють правові системи, від нормативних стандартів, що їх оцінюють. С. Шапіро [9], розвиваючи «плановий позитивізм», стверджує, що право є соціальним плануванням, легітимність якого визначається здатністю вирішувати соціально-координаційні проблеми.

Д. Бітем [10] здійснив нормативну корекцію веберівської соціологічної моделі легітимності, запропонувавши тривимірну концепцію, що охоплює формальну відповідність правилам, їх нормативну обґрунтованість через спільні цінності та активну згоду підвладних. Ця модель є особливо важливою для критичної оцінки позитивістських концепцій легітимності, оскільки дозволяє виявити їхню нормативну недостатність на основі чіткої теоретичної рамки.

У вітчизняній правовій науці питання обов'язковості права та його нормативних підстав досліджуються переважно у контексті природно-правових і позитивістських дискусій [11]. М. Козюбра досліджував типи праворозуміння та їх вплив на розуміння обов'язковості права [12]. С. І. Максимов аналізував правову реальність та нормативні підстави права крізь призму філософсько-правової методології [13]. Разом із тим аналіз того, яким чином провідні позитивістські теорії імпліцитно концептуалізують

легітимність і де саме пролягають межі цієї концептуалізації, не став предметом самостійного системного дослідження у загальнотеоретичному правознавстві. Заповнення цієї прогалини становить завдання пропонованої статті.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні того, яким чином правовий позитивізм в особі Кельзена, Гарта і Раза концептуалізує або імпліцитно передбачає поняття легітимності; у встановленні нормативної недостатності позитивістської редукції легітимності; та в аналізі того, чи долає м'який позитивізм ці обмеження чи лише пом'якшує їх. Методологічну основу становлять концептуально-аналітичний метод, метод критичного аналізу доктрини та порівняльний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз позитивістської концепції легітимності потребує послідовного розгляду трьох теоретичних моделей: кельзенівської, гартівської та разівської, а також м'якого позитивізму як внутрішньої спроби подолати їхні обмеження.

Кельзен: легітимність як формальна дійсність

Ганс Кельзен – найпослідовніший представник нормативного позитивізму. Його «чиста теорія права» будується на принципі методологічного монізму: право є автономною нормативною системою, що не залежить ні від фактів соціального визнання, ні від моральних оцінок [1, с. 31-35]. У такій системі питання про те, чому право є обов'язковим, вирішується через конструкцію ієрархії норм: кожна норма є дійсною, оскільки вона випливає з норми вищого рівня, а вся ієрархія утримується разом завдяки гіпотетичній Grundnorm – основній нормі, яка не є позитивною юридичною нормою, а умовним постулатом правового мислення.

З точки зору теорії легітимності, кельзенівська Grundnorm виконує функцію мінімального критерію: правопорядок є «легітимним» у тому

сенсі, що він є дійсним, тобто функціонує як цілісна нормативна система. Але питання про справедливість цього порядку Кельзен свідомо виносить за дужки: воно є питанням політичної філософії чи моральної теорії, а не «чистої» юридичної науки [1, с. 60-65]. Таким чином, кельзенівська редукція є послідовною і методологічно обґрунтованою в межах його теорії, але ціна цієї послідовності є нездатність теорії критично оцінити правовий порядок, що є формально дійсним, але змістовно несправедливим. Найбільш драматично ця вада виявилась у відомій дискусії про правові акти нацистського режиму, які кельзенівська теорія формально визнавала «дійсними» нормами [1, с. 215-221]. Цей приклад детально аналізується у роботах Б. Лейтера [14], який ставить під сумнів здатність будь-якої суто дескриптивної теорії права відповідати на нормативні питання про легітимність.

Принципово важливим є й те, що Grundnorm не є нормою справедливості: вона є нормою про те, як слід тлумачити право. Її зміст зводиться до постулату про те, що слід поводитися так, як приписує конституція. Такий постулат є необхідним для того, щоб правове мислення взагалі могло функціонувати, але він не дає відповіді на питання, чи заслуговує конституція на підкорення по суті. Саме тут пролягає межа кельзенівської концепції легітимності.

Гарт: легітимність як соціальний факт

Г. Л. А. Гарт запропонував принципово іншу, соціологічно орієнтовану, версію позитивізму. Замість кельзенівської гіпотетичної Grundnorm він вводить поняття правила визнання (rule of recognition) – соціального факту, що існує у формі офіційної практики: судді, посадові особи та інші учасники правової системи фактично застосовують певні критерії для ідентифікації дійсних правових норм [2, с. 100-110].

Гартівська концепція обов'язковості права є складнішою, ніж кельзенівська. Гарт розрізняє зовнішній і внутрішній погляди на правило:

зовнішній фіксує факт регулярного дотримання норм, тоді як внутрішній відображає прийняття цих норм як обов'язкових стандартів поведінки. Для того щоб правова система функціонувала, посадові особи мають ставитися до правила визнання з «внутрішньої точки зору», тобто визнавати його обов'язковість [2, с. 116-117].

Правило визнання встановлює мінімальний критерій дійсності: норма є правовою, якщо вона відповідає визнаним критеріям. Але питання про те, чи є самі ці критерії справедливими, Гарт, подібно до Кельзена, залишає поза теорією права. Він визнає, що між правом і мораллю можуть існувати зв'язки випадкові за своєю природою, але наполягає, що такі зв'язки є фактичними, а не концептуальними: правова система може функціонувати і без відповідності моральним стандартам [2, с. 185-186]. Шапіро [9, с. 145-149] розвиває цей аргумент у контексті «планового позитивізму»: право є механізмом соціального планування, що може функціонувати незалежно від моральних підстав конкретних норм.

Гартівська теорія пояснює, як право функціонує і чому посадові особи визнають певні норми правовими, але не пояснює, чому громадяни мають моральний обов'язок підкорятися цим нормам. Легітимність у Гарта є соціологічним фактом визнання, а не нормативним стандартом, що дозволяє критично оцінити якість правового порядку. Питання про нормативні підстави обов'язку підкорятися праву (political obligation) виходить за межі гартівської теорії і становить самостійну проблему філософії права, що потребує окремого дослідження.

Раз: сервісна концепція авторитету і межі нормативності

Джозеф Раз зробив найсерйознішу в межах позитивістської традиції спробу пов'язати обов'язковість права з нормативним обґрунтуванням через «сервісну концепцію» авторитету [3, с. 23-27]. Суть концепції така: авторитет є легітимним тоді і лише тоді, коли підпорядкування його директивам допомагає адресатам краще виконувати вимоги розуму, ніж

якби вони діяли без таких директив. Ця умова отримала назву «стандартного обґрунтування» (normal justification thesis). У праці «Мораль свободи» [15, с. 57-62] Раз підкреслює, що легітимний авторитет повинен не лише виконувати сервісну функцію, але й поважати автономію своїх адресатів.

Порівняно з Кельзеном і Гартом, Раз робить значний крок у бік нормативного обґрунтування: легітимність авторитету тепер залежить від того, наскільки він є корисним для своїх адресатів, а не просто від факту його встановлення. Правовий авторитет є виправданим, якщо і тою мірою, якою він допомагає людям краще діяти відповідно до наявних у них підстав для дії [3, с. 53-57]. Нормативний стандарт Раза є сервісним, а не субстантивним: він оцінює право за його інструментальною ефективністю, а не за відповідністю принципам справедливості [3, с. 70-73]. Мармор [8, с. 90-95] уточнює, що разівська модель не вимагає від авторитету відповідати будь-яким конкретним змістовним стандартам справедливості: достатньо, щоб він був корисним у координаційному сенсі.

На перший погляд, здається, що ця критика є надмірною: адже систематично несправедливий правовий порядок навряд чи відповідає умові стандартного обґрунтування і, отже, не є легітимним навіть за Разом. Цей контраргумент є серйозним і потребує прямої відповіді. Проте він не усуває принципового обмеження, адже умова стандартного обґрунтування є інструментальною: вона перевіряє, чи допомагає право адресатам краще слідувати наявним у них підставам для дії, але не встановлює, якими мають бути ці підстави по суті. Порядок, що є несправедливим з точки зору розподілу благ, але ефективно забезпечує координацію і безпеку, цілком може задовольняти разівський тест. Питання про субстантивну справедливість, а саме про рівність, гідність і захист основних прав, залишається поза межами стандартного обґрунтування. Саме тут пролягає та межа, за якою сервісна концепція перестає бути достатньою теорією легітимності для загальнотеоретичного правознавства.

М'який позитивізм: внутрішня відповідь на кризу легітимності

М'який позитивізм, що сформувався передусім у відповідь на критику Дворкіна [6], пропонує більш гнучкий підхід до співвідношення права і моралі. Його головна теза така: правило визнання може містити моральні критерії, як критерії дійсності правових норм, але лише якщо правова система фактично визнає такі критерії як частину свого правила визнання [4, с. 83-91]. Таким чином, включення моральних вимог у систему права є можливим, але залишається контингентним фактом, а не концептуальною необхідністю.

Волюхов аргументує, що конституційні гарантії прав людини, вбудовані у правило визнання конкретної правової системи, є законними джерелами права навіть у позитивістській перспективі [4, с. 95-99]. Крамер, своєю чергою, захищає «об'єктивний позитивізм», підкреслюючи, що моральні критерії можуть функціонувати як правові стандарти без того, щоб розмивати межу між правом і мораллю як автономними нормативними системами [5, с. 114-121]. Колман [7, с. 92-98] розширює цей аргумент, стверджуючи, що «практика права» за своєю природою є конвенційною і може включати довільний набір критеріїв дійсності, у тому числі моральні, без того, щоб право втрачало свій позитивістський характер.

М'який позитивізм є суттєвим кроком у напрямку нормативно насиченішої теорії легітимності. Він дозволяє правовій науці говорити про субстантивні стандарти (права людини, принципи рівності, справедливість процедур) як про юридично релевантні критерії, а не лише як про зовнішні моральні вимоги. Проте він не долає основного обмеження позитивізму: включення моральних критеріїв у правило визнання залишається фактичним, а не необхідним. Правова система, яка не включила такі критерії, залишається цілком дійсною з точки зору м'якого позитивізму навіть якщо вона є глибоко несправедливою.

Представники м'якого позитивізму могли б заперечити проти такої оцінки, стверджуючи, що включення моральних критеріїв у правило визнання є не відступом від позитивізму, а його природним розширенням: правило визнання за своєю природою є соціальним фактом, і немає жодних концептуальних перешкод для того, щоб правова спільнота фактично визнала моральні стандарти частиною критеріїв дійсності. У такому разі мораль входить у право через легітимний соціальний акт визнання, і м'який позитивізм залишається послідовно позитивістською теорією [4, с. 102-107]. Цей аргумент є концептуально переконливим у межах власної логіки м'якого позитивізму. Однак він не спростовує висновок про нормативну недостатність: якщо включення моральних критеріїв залежить від соціального акту визнання, то їхня обов'язковість є похідною від цього акту, а не від їхньої власної нормативної сили. Правова система, що не здійснила такого акту, позбавлена інструментів внутрішньої критики з точки зору справедливості, і саме це є тією межею, яку м'який позитивізм не долає.

Загальна оцінка: позитивізм в межах теорії легітимності

Проведений аналіз дозволяє сформулювати загальну оцінку позитивістської концепції легітимності. Позитивізм робить принциповий внесок у теорію легітимності в одному важливому відношенні: він чітко встановлює формальний вимір легітимності як необхідний. Правовий порядок, що не відповідає критеріям дійсності (Grundnorm у Кельзена, правилу визнання у Гарта, стандартному обґрунтуванню у Раза), не може вважатися легітимним ні в юридичному, ні в будь-якому іншому сенсі. Цей внесок є незаперечним і важливим: він зобов'язує теорію легітимності враховувати формальний вимір і не розчиняти його у нормативно-ціннісних оцінках.

Разом із тим позитивізм виявляється нормативно недостатнім у трьох взаємопов'язаних відношеннях. По-перше, він не дає відповіді на питання про справедливість самих критеріїв дійсності: Grundnorm, правило визнання

і навіть «стандартне обґрунтування» є стандартами ефективності, а не справедливості. По-друге, позитивістська теорія не здатна надати нормативних підстав для обов'язку підкорятися праву: вона пояснює, чому право функціонує, але не пояснює, чому громадяни мають моральні причини його дотримуватися. По-третє, м'який позитивізм пом'якшує ці обмеження, але не долає їх принципово: він дозволяє включити моральні критерії, але не вимагає цього.

Ці три обмеження є взаємообумовленими і разом становлять принципову межу позитивістської концепції легітимності. Саме ця межа є тим місцем, де загальна теорія права потребує поняття легітимності у повнішому, нормативно-ціннісному і соціологічному, вимірі, що виходить за рамки позитивістської теорії. Подолання цієї недостатності вимагає розробки триаспектної моделі легітимності, що поєднує: (1) формальний вимір – дійсність правового порядку відповідно до позитивістських критеріїв; (2) нормативно-ціннісний вимір – відповідність фундаментальним принципам права (справедливість, рівність, людська гідність, верховенство права); (3) соціологічний вимір – суспільне визнання, що виражається у добровільному підпорядкуванні, а не лише у вимушеній покорі [10, с. 15-19]. Така модель дозволяє подолати системну нормативну недостатність позитивізму, зберігаючи при цьому його цінний внесок у формальний вимір теорії легітимності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. По-перше, правовий позитивізм не відкидає легітимність, а редукує її до мінімального нормативного стандарту, що є концептуально необхідним для кожної з розглянутих теорій: формальна дійсність у Кельзена, соціальний факт визнання у Гарта, практична авторитетність у Раза. Ця редукція є цінним аналітичним інструментом, але не становить повноцінної теорії легітимності.

По-друге, кожна з цих редукцій є нормативно недостатньою, оскільки не ставить і не вирішує питання про справедливість самого правового порядку та не надає нормативних підстав для морального обов'язку підкорятися праву. Це є не вадою окремих теорій, а системним наслідком позитивістської методологічної настанови на розмежування права і моралі.

По-третє, м'який позитивізм як внутрішня відповідь на кризу легітимності пом'якшує жорсткий сепаратизм права і моралі, дозволяючи включити моральні критерії у правило визнання як контингентний факт. Однак він не виходить за принципову межу позитивізму: включення залишається фактичним, а не необхідним, і не конституює повноцінного нормативно-ціннісного виміру легітимності.

По-четверте, подолання нормативної недостатності позитивістської концепції легітимності вимагає розробки триаспектної моделі, що поєднує формальний (позитивістський), нормативно-ціннісний (принципи права та справедливості) і соціологічний (суспільне визнання) виміри в єдину аналітичну модель. Запропонована модель є конкретною науковою пропозицією автора, спрямованою на подолання системних обмежень позитивістської теорії легітимності у загальнотеоретичному правознавстві.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у зіставленні розробленої триаспектної моделі з дискурсивними і природно-правовими теоріями, передусім із концепціями Габермаса і Дворкіна, що становлять альтернативу позитивізму в питанні нормативного обґрунтування права, а також теорією природного права Дж. Фінніса [17] та концепцією «внутрішньої моральності права» Л. Фуллера [18]. Практичним напрямком є операціоналізація моделі для аналізу легітимності рішень органів влади в умовах воєнного стану та правового статусу актів окупаційної адміністрації.

Література

1. Кельзен Г. Чиста теорія права / пер. з нім. О. Мокровольський. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

2. Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford : Clarendon Press, 1961. 263 p. URL: https://archive.org/details/conceptoflaw00hart (дата звернення: 20.02.2026).

3. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford : Clarendon Press, 1979. 292 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/the-authority-of-law-9780199573578 (дата звернення: 20.02.2026).

4. Waluchow W. J. Inclusive Legal Positivism. Oxford : Clarendon Press, 1994. 241 p.

5. Kramer M. H. In Defense of Legal Positivism: Law Without Trimmings. Oxford : Oxford University Press, 1999. 290 p.

6. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1986. 470 p. URL: https://archive.org/details/lawsempire0000dwor (дата звернення: 20.02.2026).

7. Coleman J. The Practice of Principle: In Defence of a Pragmatist Approach to Legal Theory. Oxford : Oxford University Press, 2001. 238 p.

8. Marmor A. Philosophy of Law. Princeton : Princeton University Press, 2011. 200 p.

9. Shapiro S. J. Legality. Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 456 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674725782 (дата звернення: 20.02.2026).

10. Beetham D. The Legitimation of Power. London : Palgrave Macmillan, 1991. 266 p.

11. Іванченко О. Легітимність права як вища законність. *Юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 7–15. DOI: 10.32782/yuv.v6.2022.1. URL:

https://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/2001 (дата звернення: 20.02.2026).

12. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України.* 2010. № 4. С. 10–21. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-4-pravoukr_2010_4-1.pdf (дата звернення: 20.02.2026).

13. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення. Харків : Право, 2002. 328 с.

14. Leiter B. Naturalizing Jurisprudence: Essays on American Legal Realism and Naturalism in Legal Philosophy. Oxford : Oxford University Press, 2007. 295 p.

15. Raz J. The Morality of Freedom. Oxford : Clarendon Press, 1986. 435 p. URL: https://archive.org/details/moralityoffreedo0000razj (дата звернення: 20.02.2026).

16. Gardner J. Law as a Leap of Faith. Oxford : Oxford University Press, 2012. 268 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/law-as-a-leap-of-faith-9780199695553 (дата звернення: 27.02.2026).

17. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford : Clarendon Press, 1980. 425 p. URL: https://archive.org/details/naturallawnatura0000finn (дата звернення: 20.02.2026).

18. Fuller L. L. The Morality of Law. Rev. ed. New Haven : Yale University Press, 1969. 262 p. URL: https://archive.org/details/moralityoflaw0000full (дата звернення: 20.02.2026).

19. Himma K. E. Legal Positivism. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. URL: https://iep.utm.edu/legalpos/ (дата звернення: 20.02.2026).

20. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 5-те вид. Харків : Консум, 2005. 160 с.

References

1. Kelsen, H. (2004). Chysta teoriia prava [Pure Theory of Law] (O. Mokrovolskyi, Trans.). Yunivers [in Ukrainian].

2. Hart, H. L. A. (1961). The Concept of Law. Clarendon Press. Retrieved from https://archive.org/details/conceptoflaw00hart

3. Raz, J. (1979). The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Clarendon Press. Retrieved from https://global.oup.com/academic/product/the-authority-of-law-9780199573578

4. Waluchow, W. J. (1994). Inclusive Legal Positivism. Clarendon Press.

5. Kramer, M. H. (1999). In Defense of Legal Positivism: Law Without Trimmings. Oxford University Press.

6. Dworkin, R. (1986). Law's Empire. Harvard University Press. Retrieved from https://archive.org/details/lawsempire0000dwor

7. Coleman, J. (2001). The Practice of Principle: In Defence of a Pragmatist Approach to Legal Theory. Oxford University Press.

8. Marmor, A. (2011). Philosophy of Law. Princeton University Press.

9. Shapiro, S. J. (2011). Legality. Belknap Press of Harvard University Press. Retrieved from https://www.hup.harvard.edu/books/9780674725782

10. Beetham, D. (1991). The Legitimation of Power. Palgrave Macmillan.

11. Ivanchenko, O. (2022). Lehitymnist prava yak vyshcha zakonnist [Legitimacy of law as higher lawfulness]. Yurydychnyi Visnyk, 6, 7–15. https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2022.1 [in Ukrainian].

12. Koziubra, M. (2010). Pravorozuminnia: poniattia, typy ta rivni [Legal understanding: concept, types and levels]. Pravo Ukrainy, 4, 10–21. Retrieved from https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-4-pravoukr_2010_4-1.pdf [in Ukrainian].

13. Maksymov, S. I. (2002). Pravova realnist yak predmet filosofskoho osmyslennia [Legal reality as a subject of philosophical reflection]. Pravo [in Ukrainian].

14. Leiter, B. (2007). Naturalizing Jurisprudence: Essays on American Legal Realism and Naturalism in Legal Philosophy. Oxford University Press.

15. Raz, J. (1986). The Morality of Freedom. Clarendon Press. Retrieved from https://archive.org/details/moralityoffreedo0000razj

16. Gardner, J. (2012). Law as a Leap of Faith. Oxford University Press. Retrieved from https://global.oup.com/academic/product/law-as-a-leap-of-faith-9780199695553

17. Finnis, J. (1980). Natural Law and Natural Rights. Clarendon Press. Retrieved from https://archive.org/details/naturallawnatura0000finn

18. Fuller, L. L. (1969). The Morality of Law (Rev. ed.). Yale University Press. Retrieved from https://archive.org/details/moralityoflaw0000full

19. Himma, K. E. (n.d.). Legal positivism. Internet Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from https://iep.utm.edu/legalpos/

20. Rabinovych, P. M. (2005). Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of general theory of law and state] (5th ed.). Konsum [in Ukrainian].